

Beata Gala-Milczarek

C

**Czynnościowy charakter derywatów rzeczownikowych
w gwarach północnomalopolskich i przyległych
Studium morfologiczno-leksykalne**

JĘZYKOZNAWSTWO

DIALEKTOLOGIA

**Czynnościowy charakter derywatów rzeczownikowych
w gwarach północnośląskich i przyległych**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

Beata Gala-Milczarek

**Czynnościowy charakter derywatów rzeczownikowych
w gwarach północnomalopolskich i przyległych**
Studium morfologiczno-leksykalne

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

Beata Gala-Milczarek – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny, Zakład Dydaktyki Języka i Literatury Polskiej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Halina Pelcowa

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Małgorzata Szymańska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Shutterstock.com

© Copyright by Beata Gala-Milczarek, Łódź 2016
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06856.16.0.M

Ark. wyd. 24,0; ark. druk. 24,75

ISBN 978-83-8088-400-7

e-ISBN 978-83-8088-401-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Pamięci Taty poświęcam

SPIS TREŚCI

1. Część wstępna	9
1.1. Stan badań	9
1.2. Cel i założenia badawcze	11
1.3. Podstawa źródłowa	12
1.4. Założenia metodologiczne	13
1.5. Mapa objętego eksploracją obszaru	17
1.6. Wykaz skrótów, przyjętych dla miejscowości objętych eksploracją	18
2. Interpretacja derywatów	23
2.0. Zasady prezentacji formacji rzeczownikowych o charakterze czynnościowym ..	23
2.1. Derywaty odczasownikowe, czynnościowo prymarne	26
2.1.1. Nazwy czynności, procesów i stanów, N Acc.	26
2.1.2. Nazwy subiektów czynności, procesów i stanów, N Sub.	74
2.1.3. Nazwy atrybutywnych subiektów czynności, procesów, stanów, N Sub. Attr. .	101
2.1.4. Nazwy środków czynności, N Instr.	134
2.1.5. Nazwy rezultatów czynności, procesów, N Res.	206
2.1.6. Nazwy obiektów czynności, procesów, stanów N Ob.	239
2.1.7. Nazwy miejsc, N Loc.	253
2.1.8. Nazwy temporalne, N Temp.	273
2.2. Derywaty odczasownikowo-odrzeczownikowe	276
2.2.1. Nazwy czynności, stanów N Acc.	276
2.2.2. Nazwy subiektów czynności, N Sub.	277
2.2.3. Nazwy atrybutywnych subiektów czynności, N Sub. Attr.	278
2.2.4. Nazwy środków czynności, N Instr.	279
2.2.5. Nazwy rezultatów czynności, procesów, N Res.	280
2.2.6. Nazwa miejsca, N Loc.	280
2.2.7. Nazwy temporalne, N Temp.	280
2.3. Derywaty orzeczownikowe, czynnościowo-sekondarne	281
2.3.1. Nazwy czynności odinstrumentalne, N Acc.(Instr.)	283
2.3.2. Nazwy czynności odobiektowe, N Acc.(Ob.)	283
2.3.3. Nazwy subiektów czynności odinstrumentalne, N Sub.(Instr.)	283
2.3.4. Nazwy subiektów czynności odrezultatywne, N Sub.(Res.)	284
2.3.5. Nazwy subiektów czynności odobiektowe, N Sub.(Ob.)	285
2.3.6. Nazwy subiektów czynności odmiejscowe, N Sub.(Loc.)	288
2.3.7. Nazwy subiektów czynności odtemporalne, N Sub.(Temp.)	290
2.3.8. Nazwy środków czynności odsubiektowe, N Instr.(Sub.)	290
2.3.9. Nazwy środków czynności odrezultatywne, N Instr.(Res.)	291
2.3.10. Nazwy środków czynności odobiektowe, N Instr.(Ob.)	292
2.3.11. Nazwy środków czynności odspodobowe, N Instr.(Mod.)	295
2.3.12. Nazwa środka czynności odtemporalna, N Instr.(Temp.)	295
2.3.13. Nazwy rezultatów czynności odsubiektowe, N Res.(Sub.)	295
2.3.14. Nazwy rezultatów czynności odobiektowe, N Res.(Ob.)	296

2.3.15. Nazwy rezultatów czynności odspособowe, N Res.(Mod.)	298
2.3.16. Nazwa rezultatu czynności odtemporalna, N Res.(Temp.)	299
2.3.17. Nazwy obiektów czynności odsubiektowe, N Ob.(Sub.)	299
2.3.18. Nazwy obiektów czynności odmiejscowe, N Ob.(Loc.)	300
2.3.19. Nazwy obiektów czynności odspособowe, N Ob.(Mod.)	300
2.3.20. Nazwa obiektu czynności odtemporalna, N Ob.(Temp.)	301
2.4. Derywaty czynnościowe w interpretacji słowotwórstwa gniazdowego	301
2.4.1. Nazwy żeńskie od męskich subiektów czynności, N Fem.(N Sub.)	304
2.4.2. Nazwy żeńskie od atrybutywnych nazw subiektów czynności, N Fem. (N Sub. Attr.)	305
2.4.3. Nazwy żeńskie od nazw osobowych obiektów czynności, N Fem.(N Ob.)	305
2.4.4. Nazwy deminutywne od nazw środków czynności, N Dem.(N Instr.) ...	305
2.4.5. Nazwy deminutywne od nazw rezultatów czynności, N Dem.(N Res.) ...	306
2.4.6. Nazwa deminutywna od nazwy obiektu czynności, N Dem.(N Ob.)	306
2.4.7. Nazwa deminutywna od nazwy miejsca, N Dem.(N Loc.)	306
2.4.8. Nazwa ekspresywna od nazwy subiekta czynności, N Expr.(N Sub.)	307
2.4.9. Nazwy ekspresywne od nazw atrybutywnych subiektów czynności, N Expr.(N Sub. Attr.)	307
2.4.10. Nazwy stopni pokrewieństwa od nazw subiektów czynności, N Famil. (N Sub.)	307
3. Charakterystyka rzeczownikowych derywatów gwarowych o charakterze czynnościowym	309
3.1. Opis relacji motywacyjnych	309
3.2. Mechanizmy derywacyjne	312
3.3. Udział podstaw słowotwórczych i wykładników formalnych	313
3.4. Zagadnienie słowotwórczej wariantywności derywatów rzeczownikowych o charakterze czynnościowym	326
3.5. Wielokategorialność rzeczownikowych derywatów o charakterze czynnościowym	331
Zakończenie	339
Indeks	341
Literatura	383
Functional nature of denominatives in the vernaculars of North Little Poland and those of adjoining regions. Morphological and lexical study (Summary)	393
Od Redakcji	395

1. CZĘŚĆ WSTĘPNA

1.1. Stan badań

Dynamika badań słowotwórczych, głównie rzeczownika, jest mierzona zarówno ewolucją poglądów w zakresie metod postępowania badawczego, jak i rezultatów w postaci opracowań monograficznych, ujęć częściowych oraz wyzyskaniem wyników do wyjaśnienia wielu zagadnień dyskusyjnych o charakterze ogólniejszym, jak np. w dialektologii definiowania gwar, dialektów czy pograniczy językowych.

Jednym z najczęściej podejmowanych i dyskusyjnych zagadnień pozostaje metoda analizy jednostek leksykalnych rozbudowanych morfologicznie, definiowania morfemów, określania ich roli w powoływaniu wyrazów w nowej funkcji semantycznej.

Dyskusje wokół metody w związku z próbą zdefiniowania istoty słowotwórstwa, wyjaśnienia samego pojęcia doprowadziły do wyraźnej polaryzacji stanowisk, rezultatem których jest pojęcie słowotwórstwa opisowego, zwanego synchronicznym, i słowotwórstwa historycznego – mówiąc w dużym uproszczeniu – diachronicznego, zwanego genetycznym. Pointę odrębnych metod wyrażają, jako motto wartościowej publikacji Mirosława Skarżyńskiego pt. *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego* (Skarżyński, 1999), wypowiedzi Renaty Grzegorzycowej i Jadwigi Puzyniny: „Słowotwórstwo synchroniczne opisuje relacje formalno-semantyczne, w jakie wchodzi derywaty względem innych wyrazów, współistniejących z nimi w określonym momencie czasowym” (Grzegorzycowa, Puzynina, 1979: 7) oraz Witolda Doroszewskiego: „Analiza strukturalna wyrazów jest badaniem przede wszystkim historycznym, a jej celem jest zrekonstruowanie kolejnych etapów historii badanych wyrazów” (Doroszewski, 1963).

W ostatnich latach pojawiają się opinie, których autorzy formułują tezę o zacieraniu się ostrości opozycyjnej między podejściem synchronicznym i diachronicznym. „Diachronia i synchronia (...) to dwie wzajemnie się uzupełniające metody, z których pierwszą interesuje geneza i ewolucja struktury słowotwórczej, drugą – funkcja derywatu względem innych derywatów” (Gala, 2011: 58; por. też Janceniecekaja, 1979: 9–10; Niemczenko, 1984: 118; Nagórko, 1998: 165). Jest to odejście – jak się wydaje – od stereotypu, zasady wyłącznie synchronicznej albo diachronicznej (Gala, 2009: 52; 2006: 82; Grochola-Szczepanek, 2002: 23; Waszakowa, 2004: 67–80; Kleszczowa, 2005: 253–290).

Znaczącym krokiem ewolucji metodologicznej jest odejście od binarności ze szczególną rolą wykładnika derywacyjnego jako wyznacznika typologicznego, a zwrócenie uwagi na hierarchiczność stosunków słowotwórczych organizowanych wokół centrum – wyrazu niemotywowanego, prymarnie podstawowego, bezpośrednio bądź pośrednio motywującego pozostałe wyrazy hierarchicznie powiązane, o różnych stopniach pochodności (taktach derywacyjnych), tworzące gniazdo słowotwórcze (por. Skarżyński, 2003: 137–155). Słowotwórstwo gniazdowe tworzy warunki do inkluzji znaczenia leksykalnego niesionego przez centrum ze znaczeniem kategorialno-strukturalnym derywatów w obrębie gniazda (Skarżyński, 2003: 52).

Budowane na przytoczonych podwalinach metodologicznych, zdefiniowanych w połowie XX wieku, koncepcje słowotwórstwa były w rozległej cezurze chronologicznej podstawą przedstawiania morfologii wyrazowej w wielu gramatykach języka polskiego – podręcznikach akademickich (por. Ułaszyn, 1923; Szober, 1923; Gaertner, 1931–1938; Doroszewski, 1952; Grzegorzczkowska, 1998), monografiach polszczyzny ogólnej (por. Doroszewski, 1928: 1–261, 1929: 34–85; Puzynina, 1978: 98–107), monografiach pograniczy językowych (por. Laskowski, 1966, 1971), wysp językowych (por. Dejna, 1989/1990: 19–68), monografiach gwarowych (por. Szymczak, 1961; Pluta, 1963, 1964; Górniewicz, 1967–1968; Chłudzińska-Świątecka, 1972; Malec, 1976), ogólnogwarowych (por. Cyran, 1977), w tematycznych studiach gwarowych omawiających określone kategorie słowotwórcze (por. Sierociuk, 1996; Szczepankowska, 1998; Sajewicz, 2002; Jaros, 2009; Kowalska, 2011; Marciniak-Firadza, 2013) czy w rozprawach, artykułach omawiających zagadnienia teoretyczne oraz poszczególne kwestie jednostkowe. Przykładem niech będą liczne, wyjątkowo cenne wypowiedzi Bogusława Krei, opublikowane w kilku tomach (Kreja, 1996, 1999, 2000, 2002).

Z koncepcji językoznawstwa synchronicznego wywodzi się słowotwórstwo gniazdowe, opis modeli morfotaktycznych wybranych części mowy, głównie rzeczownika, przymiotnika (por. Jadacka, 2001; Gala, 2010), czasownika (por. Skarżyński, 2003: 137–167; Skarżyński, 2004; Białoskórska, 1999, 2000) i liczebnika, przysłówka, zaimka, przyimka (Skarżyński, 2000; 2004(a)).

Struktury gniazdowe odsłaniające rolę motywacyjną wyrazu prymarnego w gnieździe, jego aktywność i zakres łączliwości ze strukturami rozbudowanymi morfotaktycznie odnajdujemy w słownikowych opracowaniach antroponimii. Gniazda nazwotwórcze / nazwiskotwórcze, budowane wokół podstawy, są nośnikami także informacji chronologicznej, z czego można wnosić, że gniazdowość morfotaktyczna może mieć także zastosowanie w badaniach diachronicznych (por. Kleszczowa, 2007: 59–72; por. też Rymut, 1999–2001).

O ile istotą słowotwórstwa gniazdowego jest odsłanianie relacji morfologicznych w obrębie gniazda budowanego na podstawach wyrazu niemotywowanego, o tyle celem słowotwórstwa typologicznego pozostaje identyfikacja finalnego wykładnika derywacyjnego – typu słowotwórczego ze wskazaniem jego słowotwórczo-kategorialnej funkcji (por. Gala-Milczarek, 2009, 2012; Gala, Gala-Milczarek, 2014).

To uniwersalne podejście do interpretacji derywatów, osadzone w tradycji polskiego słowotwórstwa i dopełnione o zasadę geografii lingwistycznej, przyniosło określone rezultaty w badaniach historycznych – dialektologicznych, onomastycznych; por. geneza i zasięgi rzeczownikowych sufiksów *-iszcze, -sko, -isko*; zastępowanie neutrów na *-ę-, -ęcie-* przez rzeczowniki męskie z przyrostkiem *-ak*; zasięgi rzeczownikowego sufiksu *-yszek, -yszka, -yszko* w opozycji do *-uszek, -yczek, -eczko*; zasięgi sufiksów przymiotnikowych: *-aty, -asty, -ity, -isty, -ni, -ny*; prefiksów superlatywnych: *na-, naj-*; zastępowanie czasownikowych sufiksów *-ować, -ywać* przez *-uwać* itd. (por. Dejna, 1981, mapy: 68, 69, 73–75; Gala, 1994: 84–99, cz. 1, mapy: 140, 142, 145, 149, 150, 151, 158, cz. 2).

1.2. Cel i założenia badawcze

Treści znaczeniowe pojęcia „słowotwórstwo” odnoszą się do dwóch składników języka – gramatyki jako zespołu środków formalno-funkcyjnych (morfologicznych) i leksyki – ogółu wyrazów istniejących w danym języku jako nośników określonych pojęć (Gołąb, 1968: 214, 524).

Na znaczenie kategoriałnosłowotwórcze wynikające ze struktury gramatycznej jednostek leksykalnych i morfemów współuczestniczących w derywacji oddziałuje także jednostkowe znaczenie derywatu, a nawet jego pozajęzykowa funkcja stymulowana warunkami kulturowymi. W następstwie tych dwóch czynników ustala się określony zasób funkcji, zwanych kategoriami słowotwórczymi.

Takie rozumienie słowotwórstwa było asumptem do podjęcia badań nad czynnościowym charakterem derywatów rzeczownikowych.

Celem autorki pracy jest ustalenie i określenie czynnościowego charakteru derywatów rzeczownikowych, tzn. określenie specyfiki relacji pomiędzy jednostkami derywowanymi a znaczeniami czynności. Charakter tych powiązań klasyfikuje derywaty w obrębie czterech klas:

1) *deverbativa prymarne*, dla których *verbum* stanowi formalną podstawę (lub jedną z podstaw przy rzeczownikach złożonych) procesu derywacyjnego, a funkcja semantyczna powołanych formacji jest rezultatem transpozycji, mutacji, okazjonalnie także modyfikacji znaczenia motywującego (patrz rozdziały: 2.1.–2.1.8., 2.2.–2.2.7.);

2) *deverbativa sekundarne*, w których znaczenia czynności, choć niewyrażone morfologicznie funkcjonują w kategoryzujących je parafrazach, określając relacje motywacyjne z ustalonymi dla nich formalnymi podstawami rzeczownikowymi (patrz rozdziały 2.3.–2.3.20.);

3) *rzeczowniki*, których charakter czynnościowy wyrażają struktury rozbudowane derywacyjnie, zaliczane w ujęciu typologicznym do kategorii: deminutywów, feminatywów czy ekspresywów. Na ich czynnościowy charakter wpływa znaczenie leksykalne czasownika jako prymarnego wyznacznika gniazda słowotwórczego (patrz rozdział 2.4.);

4) rzeczowniki, których czynnościowy charakter wynika z wyłącznie formalnych powiązań z czasownikami ustalonymi jako podstawy generowania kolejnych ogniw łańcuchów słotwórczych. Kategoryzowane jako nomina familiaria nie wykazują powiązań semantycznych ze znaczeniami czasowników centralnych (patrz rozdział 2.4.).

Przyjąć zatem należy, że przez czynnościowy charakter derywatów rzeczownikowych rozumiemy zespół właściwości wyrażanych w strukturze i poza strukturą derywatów, obrazujących zasady funkcjonowania znaczeń czynności uczestniczących bezpośrednio czy pośrednio w procesie powoływania derywatów rzeczownikowych.

By zrealizować założony cel badawczy, w pracy:

1) przeprowadzono eksplorację rzeczownikowych derywatów o charakterze czynnościowym ze: *Słownictwa ludowego...* Karola Dejny (Dejna, 1974–1985);

2) dokonano opisu struktur derywowanych w układzie wyżej przedstawionym, tzn. a) derywatów paradygmatycznych, od podstaw czasownikowych, b) derywatów pozaparadygmatycznych, pozawerbalnych, c) struktur rozbudowanych w obrębie gniazda wokół centrum czasownikowego z zachowaną funkcją czynnościową niesioną przez czasownik;

3) opisano mechanizmy i procesy derywacyjne, w następstwie których ustalili się czynnościowy charakter derywowanych rzeczowników;

4) wydobyto relacje morfologiczno-leksykalne współuczestniczące w czynnościowym charakterze derywatów.

1.3. Podstawa źródłowa

Jako podstawę źródłową przyjęto *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego* (Dejna, 1974–1985). Są to materiały gromadzone przez Karola Dejnę do *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (Dejna, 1962–1968), skartografowane oraz niewykorzystane w *Atlasie...* a także eksplorowane na Kielecczyźnie i terenach przyległych przez pracowników i seminarzystów, niezależnie od *Atlasu...*, opracowane w postaci prac magisterskich. Gromadzone były w latach 1954–1970 i tworzą korpus leksykalny ok. 30 tys. jednostek hasłowych opublikowanych w 12 tomach „Rozpraw Komisji Językowej ŁTN” o objętości ponad 120 arkuszy, 1600 stron druku (Gala, 2010(a): 146).

Eksplorowana w drugiej połowie XX wieku leksyka pochodzi od informatorów urodzonych w końcu XIX wieku i na początku wieku XX. Interpretowana z pozycji wieku XXI nosi wyraźne znamiona danych historycznych. Pochodzi w zdecydowanej większości z Kielecczyzny, dlatego w tytule pracy w odniesieniu do tego zespołu gwarowego przyjęto określenie „gwary północnomalopolskie i przyległe”.

Wyjątkowo obszerny zasób leksykalny nazywa Karol Dejna słownictwem ludowym, „to znaczy takim, które było w użyciu ludności wiejskiej, w mowie lu-

dowej, bez rozstrzygnięcia o jego gwarowym, innogwarowym czy ogólnopolskim pochodzeniu” (Gala, 2010(a): 146). Takie zbiory mogą służyć do ustalania możliwości pełnego zasobu słownictwa gwarowego oraz słownikowych i słowotwórczych różnicowań polskiego terytorium językowego (Dejna, 1974: 193).

Przyporządkowane takim celom słownictwo zostało przedstawione w postaci uporządkowanych alfabetycznie haseł w formie podstawowej, w pisowni ogólnopolskiej, z zachowaniem atrybutów mowy ludowej – leksykalnych, morfologicznych i fonetycznych, z pominięciem właściwości systemowych ogólnie znanych, np. mazurzenia, odnosowienia, rozłożenia nosówek itp.

Za hasło przyjął autor „każdą synchronicznie, dla połowy XX wieku, wyodrębniającą się od innych układem fonemów, strukturę morfologiczną czy funkcją syntaktyczną jednostkę słownikową, nie wyłączając postaci z właściwością fonetyczną pozasystemową, niekiedy ograniczoną do jednostkowych wyrazów, por. *krzaśło*, *kapalusz*, czy wyrazy zmienione przez etymologię ludową” itp. (Dejna, 1974: 195).

Po tytule hasłowym, opatrzonym kwalifikatorem leksykograficznym, podał Dejna definicję lub definicje znaczeń wyrazu, cytaty tekstowe z zapisem fonetycznym i lokalizacją w terenie oraz po odsyłaczu por. odmiany morfologiczne, fonetyczne i synonimy jako podstawy odrębnych artykułów hasłowych.

W następstwie takich zasad wyodrębniania jednostek hasłowych został niewątpliwie powiększony ich zasób, przez co uczyniony przydatnym źródłem do badań nie tylko określonych właściwości fonetycznych, ale przede wszystkim słowotwórczych, o czym przekonał się po przygotowaniu i opublikowaniu indeksów – alfabetycznego i a tergo (Gala, Frank-Rakowska, Gala-Milczarek, 2010).

Mimo pewnych ograniczeń, np. braku definicji leksykalnych przy niektórych hasłach, odesłań – z zastosowaniem kwalifikatorów „ts.” – do znaczeń ogólnopolskich, ubogich dokumentów tekstowych ograniczonych do zapisu fonetycznego wyrazu, w zdecydowanej większości (szczególnie w odniesieniu do rzeczowników) wyjątkowo obszerny zbiór słownictwa ludowego opatrzony kwalifikatorami słowotwórczymi, stylistycznymi, definicjami znaczeniowymi haseł, weryfikowanymi tekstami gwarowymi, odsyłaczami o charakterze powiązań motywacyjnych, spełnia warunki źródła do badań słowotwórczych.

1.4. Założenia metodologiczne

Asumptem do objęcia cezurą historyczną słownictwa ludowego / gwarowego jest wiedza o czasie jego eksploracji (druga połowa XX wieku) i wieku informatorów (urodzonych w końcu wieku XIX i na początku XX stulecia). Niezależnie od przytoczonych ram chronologicznych słownictwo gwarowe, jego struktura morfologiczna, jest niejednokrotnie nośnikiem cech archaicznych o trudnej do

ustalenia dolnej granicy chronologicznej. Dane lokalizowane w tej przestrzeni historycznej poddawane interpretacji słowotwórczej skłaniają do niwelowania opozycji podejścia synchronicznego czy diachronicznego.

W odniesieniu do słownictwa gwarowego, potrzeby określenia funkcji derywatów oraz ich charakteru, odwoływanie się do danych historycznojęzykowych, porównawczo-dialektalnych wydaje się niezbędne (Reichan, 1996: 194). Funkcja i charakter derywatów, eksponowane na gruncie słowotwórstwa synchronicznego, w materiale północnomalopolskim są możliwe do wydobycia i zdefiniowania po uwzględnieniu przytoczeń gwarowych jako nośników treści historycznych, weryfikowanych często historyczną, nawiązującą do etymologii, interpretacją faktów morfologicznych. Te fakty niejednokrotnie przenikają do aktualności w rozumieniu czasu eksploracji i je dopełniają. Materiały takie – derywaty żywe funkcyjnie w kulturze ludowej skłaniają do przyjęcia chronii jako zasady interpretacyjnej. „Chronia czy inchronia nie ogranicza cezury chronologicznej danych, nie stawia na przeciwstawnych biegunach synchronii i diachronii, wydaje się przydatna w definiowaniu słowotwórstwa gwarowego ustalonego w różnych cezurach chronologicznych. Przyjmując inchronię jako zasadę interpretacyjną, odsłaniamy formacje z prymarną funkcją kategoriałną, które z perspektywy synchronicznej (idiosynchronicznej) są uznawane za zleksykalizowane. Proponowana perspektywa może prowadzić do wielu rekonstrukcji stanu pierwotnego derywatów, co służy odtworzeniu z miarą reprezentatywnego stanu słowotwórstwa paradygmatycznego – gramatycznego, opartego na prymarnych relacjach między odpowiednią klasą gramatyczną wyrazów podstawowych a wyrazami pochodnymi i wykładnikami derywacyjnymi” (Gala, 2011: 62; zob. też Gala, Gala-Milczarek, 2014) a także odsłaniania etymologicznego czynnościowego charakteru derywatów. Świadomość in/chroniczna wydaje się szczególnie przydatna w odniesieniu do struktur historycznych, żywych w gwarach w postaci zmorfologizowanej czy zleksykalizowanej. Mimo wyodrębnienia – idąc tropem Bogusława Krei (Kreja, 1975: 120) – w derywacie *ciarlica*, *cierlica* wykładnika *-ica* od czasownika *cierlić* w funkcji nazw środków czynności, interpretator nie może nie mieć świadomości, że ogniwem pośrednim mogła być struktura *cier(d)ło*, *ciar(d)ło* w funkcji nazwy środka czynności od *trzeć* przyjmowanego jako prymarny wyznacznik gniazda derywacyjnego, por. *trzeć* → *ciar(d)ło* → *ciar(d)l-* / *cier(d)l-ica*. Nośnikiem czynnościowego charakteru rzeczownika *ciarlica*, *cierlica* jest niewątpliwie czasownik podstawowy, jak i morfem *-(d)l-*, wtórnie dopiero także wykładnik *-ica* o prymarnie innej funkcji. Podobne takty derywacyjne wypada postrzegać w strukturach: *miądllica*, *międllica*: *miąć* → *mią-dło* → *miądllica* lub *miądllic*, *międllic* → *miądllica* czy *prząśllica*, *przędźlica* od *prząść* (≤ *pręd-ti ≥ *prętti ≥ *pręsti: *przędło* ≥ *przędło*: *przędźlica*). Wykładnik *-ica* prymarnie neutralny czynnościowo, w następstwie aglutynacji z sufiksem instrumentальnym *-dło*, *-sło* i w rozszerzonej postaci z motywacją czasownikową przyjmuje rolę wykładnika czynnościowego wespół z instrumentalnym

jednostkowym znaczeniem wyrazów. Podobnie taką funkcję przyjmuje wykładnik *-nica* i w rozszerzonej postaci *-anica* czy *-alnica* w *swieranica* ← *swieralnica* ← *swieradlnica* ← *swieradło* ← *swierać*.

Przyjęcie zasad inchronii w interpretacji słowotwórczej prowadzi także do wyłonienia i opisu formacji określanych z perspektywy słowotwórstwa synchronicznego mianem derywatów semantycznych czy właściwych, tzn. takich, które zachowują ścisły związek semantyczny z podstawą (por. Grzegorzczkowska, 1998: 370–372; Grzegorzczkowska, Puzynina, 1979: 21), por. *obróbka*, *pokropek*, *drapowanie*, *siewca*, *jednacz*, *beczoch*, *gadacz*, *opylacz*, *strugacz*, *dziabka*, *wiejaczka*, *palenisko*, *legło*, *rąbálnia*, *spálnia*, *siewy*, *dudziarz*, *dworak*, *czapnik*, *czarownica*, *kierownicza*, jak i onomazjologicznych, czyli takich, które z podstawami wchodzi jedynie w asocjacyjne związki semantyczne (por. Grzegorzczkowska, 1998: 362, 370–372; Nagórko-Kufel, 1975). Tych największe nagromadzenie notujemy w zakresie nazw atrybutywnych subiektów czynności, por. *pylica*, *kopciuch*, *cykacz*, *mlaskacz*. Licznie występują także w kategorii nazw środków czynności i określają przedmioty o leksykalnej funkcji narzędzi, por. *klapotka*, *kurzarka*, *drapaczka*, *klapacz*, *posmykacz* itp.

Podejście in/chroniczne skłania także do uwzględniania w strukturach odczasownikowych typu *-(ił)ka*, *-(an)ka*, *-(on)ka*, *-(it)ka* itp., szczególnie w kategorii nazw rezultatów czynności, także ogniwa (takty) derywacji imiesłowowej, por. *zgniłka* ← *zgniły* ← *zgnieć*, *krajanka* ← *krajany* ← *krajać*, *trzęsionka* ← *trzęsiony* ← *trząść*, *odbitka* ← *odbity* ← *odbić*. Wariantywne interpretacyjnie podstawy derywacyjne w niczym nie wpływają na zmianę funkcji derywatów, zachowując ich czynnościowy charakter (por. m.in. Janowska, 2007: 28-29; Dokulił, 1979: 149). W tekście możliwość dwojakiej interpretacji podstaw zaznaczono przez podanie w nawiasie morfemu jako składowej formantu, wyniesionej z możliwej wariantywnej podstawy derywacyjnej. Zjawisko wariantywności motywacyjnej dostrzeżono także w formacjach o paralelnych podstawach czasownikowo-rzeczownikowych w derywatach typu: *handlowiec* ← *handlować* ← *handel*, *druciarz* ← *drutować* ← *drut*, *brukowiec* ← *brukować* ← *bruk*.

Obok semantyki słowotwórczej, kategorialnej, słownictwo ludowe jest nośnikiem semantyki leksykalnej, definiowanej w perspektywie funkcjonalnej, ludowej, dla XX wieku. Obie perspektywy niejednokrotnie się weryfikują, co uwidacznia się odsyłaczy czy definicji leksykalnych o znamionach parafraz słowotwórczych, por. derywaty z wykładnikiem *-aczka* w funkcji odczasownikowych żeńskich wykonawców czynności: *dojaczka* ‘kobieta, która doi krowy’, *praczka* ‘kobieta piorąca’, *sadzaczka* ‘kobieta, która sadi kartofle’ itd., odczasownikowe nazwy środków czynności: *bujaczka* ‘kołyska z płachty zawieszona w polu na żerdziach, huśtawka’, *kapaczka* ‘niecka do kąpania dzieci’, *odciągaczka* ‘naczynie do oddzielania słodkiej śmietany’, *owijaczka* ‘onuca, pas tkaniny do owijania stopy’, *wyżymaczka* ‘przrząd do wyciskania wody z bielizny’: *wyżymać* itp.

Podęście in/chroniczne wydaje się właściwe w interpretacji gniazd derywacyjnych. Struktura morfologiczna derywatów w gnieździe jest niewątpliwie wynikiem procesów historycznych. Budowanie struktur gniazd słowotwórczych w gwarach na podstawie wyłącznie motywacji, relacji motywacyjnych aktualnych, wzorowanych na modelach polszczyzny ogólnej i kompetencji badacza wydaje się niewystarczające. Określone segmenty gniazda jako rezultat diachronicznych procesów derywacyjnych, relacji motywacyjnej, są nośnikami czynnościowego charakteru derywatów, pomijanego w ujęciu typologicznym, por. *szydelko*: *szydło*: *szyć*. Struktura morfologiczna derywatu *szydelko* w pojęciu ogólnym wskazuje na deminutivum względem derywatu *szydło* jako nazwy środka czynności, pochodnej od czasownika – *szyć*. W *Słownictwie ludowym...* hasło *szydelko* zdefiniowano jako ‘drut do robienia swetrów’. Przy hasle *szydło* odesłano kwalifikatorem ts. do znaczenia ogólnego ‘rodzaj iglicy z trzonkiem’ (Doroszewski, 1958–1969). Znaczenia leksykalne obu derywatów wskazują wprawdzie na nazwy narzędzi służących do szycia, zespalandia tkanin i pozostają w relacji motywacyjnej z czasownikiem – *szyć*. Zatem oba segmenty gniazda jako derywaty: *szydło*, *szydelko* są nośnikami czynnościowego charakteru inicjowanego przez czasownik jako podstawę gniazda. Na podobny charakter wskazują łączone z czasownikiem *dzwonić* – derywaty – *dzwon*: *dzwonek*: *dzwoneczek*.

Chronia w interpretacji derywatów gwarowych – funkcjonujących w kulturze ludowej – tworzy warunki do ich postrzegania typologicznego, kategorialnego oraz funkcjonalnego w związku z wnoszonym do derywatu znaczeniem realnym wyrazu podstawowego i realnym znaczeniem samego derywatu. Służy odtwarzaniu procesów derywacyjnych i mechanizmów językowych funkcjonujących w określonych warunkach kulturowych – w środowisku wiejskim.

Wyznacznikiem czynnościowego charakteru derywatów rzeczownikowych jest głównie podstawowe *verbum* i jego rola w kreowaniu funkcji kategorialnej. Wykładniki formalne w derywacji pełnią rolę paralelną, a niekiedy drugoplanową. Dlatego obserwuje się wielość wykładników derywacyjnych w ramach jednej kategorii, por. *-anie*, *-enie*, *-cie*, *-ka* itd. w kategorii N Acc. itp.

Obok roli wyrazu podstawowego weryfikatorem czynnościowego charakteru, w ramach kategorii słowotwórczej, jest znaczenie realne derywatu oraz pozajęzykowa rola desygnatu derywatem nazywana, por. *kopaczka* 1/ ‘kobieta kopiąca ziemniaki’, 2/ ‘maszyna do kopania głównie ziemniaków’. Oba derywaty są nośnikami czynnościowego charakteru. Specyfikacja charakteru czynności pozostaje na poziomie kategoryzacji słowotwórczej: 1/ – nazwa subiekta czynności, 2/ – nazwa środka czynności.

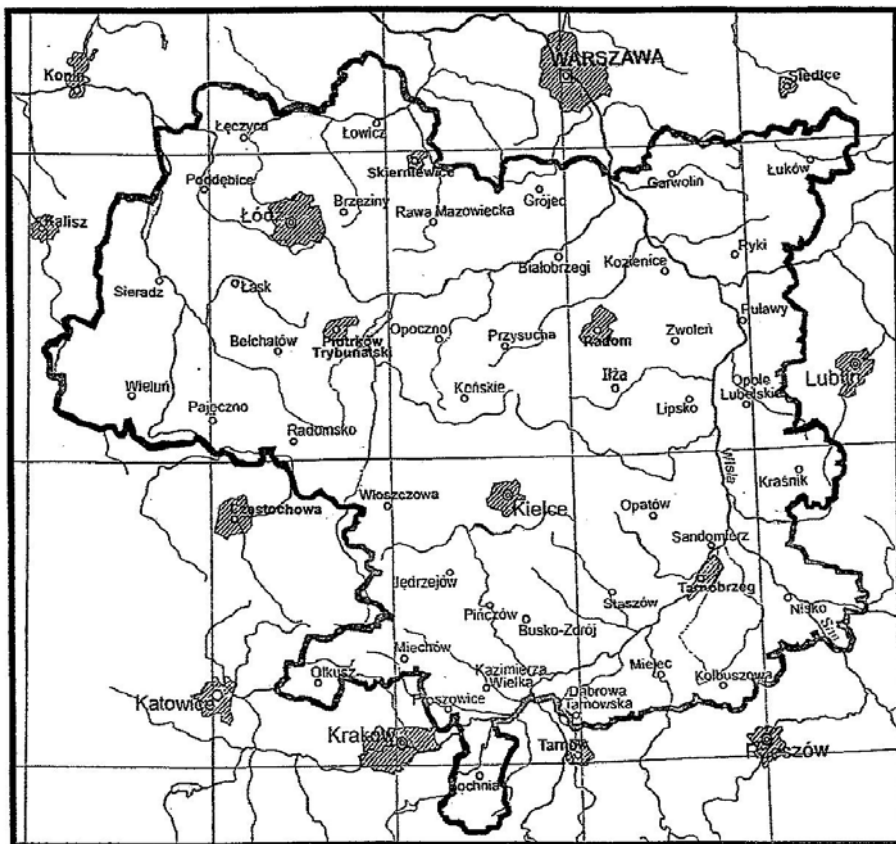
Inne mechanizmy towarzyszą kreowaniu czynnościowego charakteru derywatów z derywacją pozawerbalną – pozaparadygmatyczną, przy niewyraźnym predykanie, głównie odrzeczownikowych, por. *stolarz* ‘rzemieślnik wyrabiający przedmioty z drewna, stoły’, *rybak* ‘człowiek, który łowi ryby’, *młynarz* ‘człowiek, który miele ziarno w młynie’. O charakterze czynnościowym wnioskujemy wy-

łącznie na podstawie znaczenia realnego desygnatu i budowanej z tym znaczeniem parafrazy czy peryfrazy, w której zawiera się ‘wyrabianie stołów’, ‘łowienie ryb’, ‘mielenie ziarna we młynie’. Ustalone derywaty nazywają wykonawców czynności ze względu na ich rezultat, obiekt czy miejsce.

Interpretacja złożonych uwarunkowań motywacyjnych, relacji morfologicznych – derywacyjnych oraz semantyki kategoryjalnej i jednostkowej leksykalnej w celu wydobycia i skategoryzowania czynnościowego charakteru derywatów w gwarach ustalonych w przeszłości jest możliwa po uwzględnieniu metod właściwych słowotwórstwu typologicznemu, funkcjonalno-segmentalnemu (gniazdowemu) oraz in-/chronii.

1.5. Mapa objętego eksploracją obszaru

Mapa 1. Mapa objętego eksploracją obszaru

Źródło: opracowanie własne na podstawie dostępnych materiałów.

1.6. Wykaz skrótów, przyjętych dla miejscowości objętych eksploracją

Niniejszy wykaz przejęto ze *Słownictwa ludowego byłych województw kieleckiego i łódzkiego* K. Dejny (Dejna, 1974–1985); w nawiasie podano nazwę siedziby powiatu, w obrębie którego leżała wymieniona wieś.

- 1 Gzów skier. (Skierniewice)
- 1B Byczki skier. (Skierniewice)
- 1G Gągolin skier. (Łowicz)
- 2 Turowa Wola skier. (Skierniewice)
- 3 Drwalew radom. (Grójec)
- 4 Wilkowyja siedl. (Łuków)
- 5 Lisikierz siedl. (Łuków)
- 6 Bogusławki skier. (Rawa Maz.)
- 6T Turobowice skier. (Rawa Maz.)
- 7 Kozietuły radom. (Grójec)
- 8 Grabów Nowy radom. (Kozienice)
- 9 Wola Korycka siedl. (Ryki)
- 10 Lubochnia piotrk. (Rawa Maz.)
- 10M Małecz piotrk. (Rawa Maz.)
- 11 Łęgonice radom. (Rawa Maz.)
- 12 Mikówka radom. (Białobrzegi)
- 12J Jesionna radom. (Białobrzegi)
- 13 Łuczynów radom. (Kozienice)
- 13Op Opatkowice radom. (Kozienice)
- 13S Samwodzie radom. (Kozienice)
- 14 Bazanów Stary lubel. (Ryki)
- 15 Dęba piotrk. (Opoczno)
- 15L Libiszów piotrk. (Opoczno)
- 15T Trzebina piotrk. (Opoczno)
- 16 Mokrzec radom. (Przysucha)
- 16S Studzienice radom. (Radom)
- 17 Jastrzębia radom. (Radom)
- 18 Wola Klasztorna radom. (Kozienice)
- 19 Stoczki piotrk. (Opoczno)
- 19J Jawór piotrk. (Opoczno)
- 20 Gałki radom. (Przysucha)
- 20B Bolęcín radom. (Przysucha)
- 20J Jelenia radom. (Opoczno)
- 21 Sławno radom. (Radom)

- 22 Bartodzieje radom. (Zwoleń)
- 23 Skowieszyn lubel. (Puławy)
- 24 Sworzyce kiel. (Końskie)
- 24S Straszowa Wola piotrk. (Opoczno)
- 25 Skłoby radom. (Przysucha)
- 25B Bryzgów radom. (Przysucha)
- 25P Paruchy radom. (Końskie)
- 25R Ruski Bród radom. (Przysucha)
- 26 Alojzów radom. (Iłża)
- 26K Kajetanów radom. (Iłża)
- 26M Modrzejowice radom. (Radom)
- 27 Chotcza radom. (Lipsko)
- 27N Niwa lubel. (Opole Lubelskie)
- 28 Wąsosz piotrk. (Końskie)
- 28D Dęba piotrk. (Radomsko)
- 29 Mokra kiel. (Końskie)
- 30 Gadka kiel. (Iłża)
- 30K Koszary radom. (Iłża)
- 31 Janów radom. (Lipsko)
- 31J Jawór Solecki radom. (Lipsko)
- 32 Janiszkowice lubel. (Opole Lubelskie)
- 32K Karczmiska lubel. (Opole Lubelskie)
- 33 Sarbice kiel. (Kielce)
- 34 Łączna kiel. (Kielce)
- 34W Wzdół kiel. (Kielce)
- 35 Krynki kiel. (Iłża)
- 36 Ciszycza tarnobrz. (Lipsko)
- 37 Motyczno kiel. (Włoszczowa)
- 38 Piekoszów kiel. (Kielce)
- 39 Huta Podłysica kiel. (Kielce)
- 40 Krzczonowice tarnobrz. (Opatów)
- 41 Gościeradów tarnobrz. (Kraśnik)
- 42 Kuczków częstoch. (Włoszczowa)
- 42B Budzów częstoch. (Radomsko)
- 43 Lipnica kiel. (Jędrzejów)
- 43B Bolmin kiel. (Kielce)
- 44 Szczecno kiel. (Kielce)
- 45 Janczyce tarnobrz. (Opatów)
- 46 Kichary Nowe tarnobrz. (Sandomierz)
- 47 Słupia kiel. (Jędrzejów)
- 48 Kliszów kiel. (Pińczów)
- 49 Życin kiel. (Pińczów)

- 50 Gnieszowice tarnobrz. (Sandomierz)
- 50D Dmosice tarnobrz. (Sandomierz)
- 50K Kępie tarnobrz. (Sandomierz)
- 51 Turbia tarnobrz. (Tarnobrzeg)
- 52 Przychody katow. (Olkusz)
- 53 Piotrkowice kiel. (Jędrzejów)
- 54 Zbrodzice kiel. (Busko)
- 55 Kłoda tarnobrz. (Staszów)
- 56 Cygany tarnobrz. (Tarnobrzeg)
- 57 Zagorzyce kiel. (Miechów)
- 58 Stradów kiel. (Kazimierza)
- 58M Mozgawa kiel. (Pińczów)
- 59 Wójcza kiel. (Busko)
- 60 Jaślany rzeszow. (Mielec)
- 61 Gwoździec tarnobrz. (Nisko)
- 62 Sułoszowa krak. (Olkusz)
- 63 Błogocice krak. (Proszowice)
- 63G Grobla krak. (Bochnia)
- 63Ł Łętkowice krak. (Proszowice)
- 64 Wola Żelichowska tarnow. (Dąbrowa Tarnowska)
- 65 Izbiska tarnow. (Mielec)
- 66 Werynia rzeszow. (Kolbuszowa)
- 71 Gajewniki sier. (Łask)
- 72 Mogilno sier. (Łask)
- 72D Dobroń sier. ((Łask)
- 73 Prawda piotrk. (Łódź)
- 74 Prażki piotrk. (Brzeziny)
- 75 Kozubu sier. (Łask)
- 75a Sędziejowice sier. (Łask)
- 76 Malenia sier. (Łask)
- 77 Gutów piotrk. (Piotrków)
- 78 Lechawa-Psary piotrk. (Piotrków)
- 79 Chrzastawa sier. (Łask)
- 80 Parzno piotrk. (Bełchatów)
- 80a Ciszka piotrk. (Bełchatów)
- 81 Mąkolice piotrk. (Bełchatów)
- 82 Milejowiec piotrk. (Piotrków)
- 82a Witów piotrk. (Piotrków)
- 83 Berezie Małe piotrk. (Bełchatów)
- 83B Broszęcin piotrk. (Pajęczno)
- 83L Lipnik sier. (Pajęczno)
- 84 Kamień piotrk. (Bełchatów)

- 85 Galkowice piotrk. (Piotrków)
 86 Tomawa piotrk. (Piotrków)
 87 Dylów Rządowy częstoch. (Pajęczno)
 87S Szczyty sier. (Pajęczno)
 88 Wiewiec częstoch. (Pajęczno)
 88a Wola Wiewiecka częstoch. (Pajęczno)
 89 Kocierzowy piotrk. (Radomsko)
 90 Wola Przerębska piotrk. (Radomsko)
 90P Podstole piotrk. (Piotrków)
 91 Prusicko częstoch. (Pajęczno)
 92 Włynice częstoch. (Radomsko)
 93 Niedośpielin piotrk. (Radomsko)
 93C Chełmno piotrk. (Radomsko)
 94 Garnek częstoch. (Radomsko)
 95 Budzów częstoch. (Radomsko)
 95a Polichno częstoch. (Radomsko)
 95b Grodzisko częstoch. (Radomsko)
 96 Wąglczew sier. (Sieradz)
 97 Braszewice sier. (Sieradz)
 98 Chojny sier. (Wieluń)
 98S Strobin sier. (Sieradz)
 99 Opojowice sier. (Wieluń)
 100 Wierzbie częstoch. (Wieluń)
 104 Dąbrowa sier. (Sieradz)
 114 Zagórzyce sier. (Poddębice)
 117 Kołacinek skier. (Brzeziny)
 121 Gaj Płock. (Łęczyca)

1.6. Wykaz skrótów występujących w tekście

gen.	– genetivus / dopełniacz
mp.	– mapa
niem.	– niemiecki
nom.	– nominativus / mianownik
sg.	– singularis / liczba pojedyncza
pl.	– pluralis / liczba mnoga
pl.t.	– plurale tantum
por.	– porównaj
suf.	– sufiks